

RECENZIO

BARÁTH MAGDOLNA: A SZOVJET TÉNYEZŐ. SZOVJET TANÁCSADÓK MAGYARORSZÁGON,
BUDAPEST, GONDOLAT, 2017. 254p.

Pető Andrea

Central European University, Department of Gender Studies
1051 Budapest, Nádor utca 9.
petoa@ceu.hu

Miért írt levelet Gerő Ernő a tűzérési csappantyúk gyártásával kapcsolatban Gyericsevről a szovjet nagykövetnek 1953. március 11-én? A rejtélymegoldása (illetve meg nem oldása) mutatja azokat a nehézségeket, amelyekkel Baráth Magdolna hiánypótló könyve írásakor szembekerült. A szovjet tanácsadók-ról szóló irodalom a kommunizmus bukásáról tett fel új kérdéseket. Addig elsősorban a nemzetbiztonság és a fegyveres testületekben 1945 után dolgozó szovjet állampolgárok anekdotikus jelenlétére vonatkozó, gyakran sztereotipikus ismeretek voltak csak elérhetőek. (Ezt a forgatókönyvet követi a budapesti Terror Háza “Szovjet tanácsadók” terme is.) Ahogy 1989 után a levéltárak részben vagy egészben megnyíltak, úgy kezdődött el annak a komplex jelenségnek a vizsgálata, hogy milyen szakmai kapcsolatok jöttek létre és azok hogyan alakultak a Szovjetunió és a befolyási övezetébe tartozó országok – Baráth a “csatlós országok” kifejezést használja – között. Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszottak a tanácsadók, illetve a szakértők. A kötet erénye, hogy a terminológiai kérdéseket tágabb történeti kontextusba helyezi. Bemutatja, hogy más szakértők és tanácsadók érkeztek 1945–1948, 1948–1953, 1953–1956 között, 1956-tól az 1960-as évekig, majd utána. A tanácsadók első csoportja a rendőrség és a kémelhárítás kötelekében dolgozott. Ezt követik aztán az élet minden területén megjelenő szovjet szakemberek, akik mint ipari kémek, beépített komisszárok, szakértők és közvetítők a maguk módján részt vettek az ország szovjetizálásában. Milyen kérdések merülnek fel ennek a folyamatnak az elemzésekor?

Először is a szakértőkre azért volt szükség, mert a korábbi elit kompromittálódott vagy politikai okból emigrált, ha egyik sem, akkor politikai okból jobb esetben háttérbe szorították, rosszabb esetben bebörtönözték. A kötet nagy előnye, hogy pontos számokat közöl a szovjet állampolgárokról: ki, hol és mit dolgozott, ezzel eloszlatva azt a tévhitet, hogy a szovjet tanácsadók tömegével megszállták volna Magyarországot, hiszen a számuk kétszámjegyű volt. Döbbenetes kevesen voltak, de befolyásuk számuknál sokkal nagyobb volt. Ezért is lesz érdekes a kötet eredményeire alapozva a magyar intellektuális kollaboráció további kutatása.

A másik probléma, amire oroszul van is egy kifejezés: a *komcsaszto* a “kommunista arrogancia” ami a csekista magatartásból ered. A Szovjetunió az 1920-as évek elején szembesült azzal, hogy nagy valószínűséggel az elkövetkező évtizedekben reményeik – és szerintük az objektív szükségszerűség – ellenére se fogják további országok a kommunizmus üdvözítő útját választani, így az ország egyedül maradt egy ellenséges környezetben. Erre a pártvezetés egy erős és mindent ellenőrző állam kiépítésével válaszolt, valamint totálisan mobilizált minden emberi és anyagi forrást a gazdasági és társadalmi fejlesztés érdekében. Ezt a folyamatot a Szovjetunió csak a történelem jó oldalán állók magabiztos elhivatottságával tudta irányítani. Ez a magabiztosság tovább nőtt a II. világháború megnyerésével, ami létrehozta a bolsevik szakszakkamerforradalmárt, akinek elméleti ismerete a marxizmus-leninizmus ideológiája, a szakértelme gyakor-

lati, alkalmazott ismeret volt, és aki a politikai elnyomás légkörében szocializálódott. Ezek a "homo sovieticusok" jelentek meg Magyarországon elképesztő fizetésekkel: 4-7000 Ft-ot kerestek havonta (amikor a havi bér 2-300 Ft volt), külön fizetett lakásokkal, saját ellátó boltokkal, költségtérítéssel vagy éppen ingyenes horgászjeggyel. Ezek a privilégiumok nem mindenkinek és mindig jártak. De a kiutalás hosszú és bürokratikus folyamat volt, mely a történész szerencséjére sok forrást produkált. A kötetből világosan nyomon követhető a folyamat, ahogy 1953-ig – Sztálin haláláig – a szovjet tanácsadók és szakértők száma és privilégiumai nőttek, míg azután 1956-ban a forradalom idején mindenkit, kivéve az állambiztonságnál dolgozókat, a szovjet laktanyákba menekítettek repülővel. Ezek után a szovjet tanácsadók ellátására fordított összegek csökkentek, valamint utasításba kapták, hogy vegyék komolyan, amit már korábban, 1953 után is utasításba kaptak, hogy ne avatkozzanak az ország és a munkahely belső ügyekbe, ezzel politikai és szakmai befolyásuk is csökkent.

A hatvanas évek a szovjet technika győzelmes időszaka volt, amikor rövid ideig úgy tűnt, hogy a technológiai versenyt Amerikával a szovjetek nyerik meg, ekkor virágoztak a tudományos és technikai kapcsolatok. A hetvenes évekre azonban a fogyasztói társadalom és a nyugattal való gyakoribb interakció aláásta ezt a szovjet magabiztosságot, és a technológiai verseny is eldőlt a nyugati technológiák javára. A Szovjetunió pedig főleg az alapanyagok eladásával kapcsolódott be a világkereskedelembé. Így változott a szovjet szakember fogalom jelentése is: a kezdeti, a szovjet titkosszolgálatok akkor valóban világelső knowhow-jával felfegyverkezett nagy hatalmú ügynökből lett később a csappantyúgyártás Magyarországra érkező jól fizetett szakembere, majd megmosolyogni való avított technológiájával házaló, csak ideológiai okból megtűrt ügynök. Mindemellert az 1944-től kialakuló titkosszolgálati együttműködés végig megmaradt.

A kérdés, hogy létezett-e egy mester terv a kelet-európai országok szovjetizálására, vagy inkább ez reakció volt a Marshall-tervre, a szakirodalom egyik régi vitája. A kötet, melynek első része kelet-európai összehasonlító keretben mutatja be a szovjet tanácsadók működésével kapcsolatos azonosságokat és nemzeti különbségeket, azt elemzi, hogy a Mongóliában már jól működő befolyási rendszer megszer-

zésének módját építették ki a Vörös Hadsereg előrenyomulásával Kelet Európában, de ad hoc reagáltak a helyzet megkövetelte kihívásokra 1944 után. Ezekből az ad hoc reakciókból következett többek között a káosz és a mikromenedzselés, mint például Gerő személyes beavatkozása a csappantyúgyártásba.

A másik probléma, amit a szovjet tanácsadók és szakemberek magyarországi működésekor elemezni kell, hogy milyen változást hozott a magyar szakmaiság kultúrájába a szovjet tanácsadók megjelenése, akik csak ritka esetben – például orosz nyelvtudásuk révén a lektorok, vagy olyan szakterületen, ahol a magyarok kevésbé haladtak előre, mint az atomipar –, vívták ki magyar kollégáik őszinte megbecsülését. Világos volt, hogy a szovjetek jól fizető munkának fogták fel a magyarországi munkát, és nemcsak minden lehetséges anyagi forrást össze akartak itt szedni, hanem nem is akaródzott visszamenni. És mivel a szovjet állampolgárok a követséggel voltak közvetlen kapcsolatban, ezért gyakran meg tudtak szabadulni az olyan magyar szakemberektől, akik nem voltak elragadtatva működésüktől. Ezeknek az eseteknek sokat köszönhetünk, mert a konfliktusokról megmaradt források betekintést adnak az intrikákba és erőviszonyokba. Ahogy a csappantyúgyártás esetében közvetlenül Gerő döntött, hasonlóan a legmagasabb szinten döntöttek a legpitiánerebb ügyekről is, pl. a horgászbérlet ingyenességének kérdéséről is – a történész legnagyobb öröme, mert így maradt fenn forrás.

A szovjet szakemberek jelenléte nagy hatással volt az adott munkahelyre. Egyrészt a központi költségvetésből búsán javadalmazott szakértők külső erőforrást jelentettek az adott részlegnek, mert a bért, valamint az ellátás és elhelyezés költségét központilag állták, másrészt szovjetek alkalmazásával politikai jöponatokra és támogató kapcsolatokra lehetett szert tenni. Ezért is érdekesek azok a kötetből kirajzolódó stratégiák, amelyekkel a magyar vezetők megpróbálták maximalizálni a szovjet tanácsadók jelenlétéből származó hasznot, és egyúttal csökkenteni a kárt, ami a szovjetek nyilvánvaló hozzá nem értésből adódott. A Testnevelési Egyetem a sporttörténeti tanszékre kért szakértőt, ahol kevés vizet zavart; az ELTE sok belső politikai vihart látott professzorainak ügyesen sikerült elkerülniük, hogy az otthon éppenhogy fokozattal rendelkező szovjetek Budapesten rögtön egyetemi professzori kinevezést kapjanak, de az orosz nyelvoktatáshoz szívesen fogadták a segítséget. Nemcsak a pártapparátus, hanem különböző szakemberek

is használták a szovjet tanácsadókat az egymással való hatalmi harcaikban. Nemcsak Rákosi aggódott látványosan Péter Gábor szerint megromlott egészségéért a szovjet tanácsadók előtt, ezzel aláásva vetélytársa pozícióját, hanem ez alacsonyabb szinten is lejátszódott, amikor nem adtak anyagot a tanácsadónak, elhallgattak adatokat vagy éppen az ellenkezőjét csinálták, mint amit javasoltak nekik. A szovjet tanácsadók jelenléte Magyarországon tehát nagy hatással volt a tudás politikai és ideológiai jellegére is és a mindennapi habitusra is.

Baráth Magdolna hatalmas munkát végzett: minden magyar levéltárat, orosz nyelvű dokumentum gyűjteményt és hozzáférhető orosz levéltárat átfésült a szovjet tanácsadókról és szakemberekről szóló dokumentumokért. Dicséretes, hogy kollegiálisan megköszöni, ha valaki segített neki ebben a hosszú folyamatban. De ebben a forrásgazdagságban található a kötet fő megoldatlan problémája is. Baráth pontosan ismerteti a rendelkezésre álló információkat, pontosan jelzi, ha nincs módjában követni a feljegyzés útját, vagy nincs további információ abban a levéltárban az adott ügyben. Például örök titok marad, hogy a csapantyúgyártás mestere Gyericev ki volt, mirt éppen ő jött, mi volt a szakmai háttere és mi lett vele. De a szerző a bőséggel idézett forrásokat azonos helyiértéken igazként kezeli. A visszaemlékezések – mint például Király Béláé is – erős forráskritikával kezelendő, mert mint oly sok visszaemlékezés írója, a valódi vagy vélt elvárásoknak megfelelően alakította a saját szerepére való visszaemlékezését, és nem használható illetve idézhető ugyanazon a helyiértéken, mint egy követségi jelentés. Ugyanakkor a visszaemlékezések illetve az interjú készítés sok helyen segíthetné nemcsak olyan kérdések megértését, amiről nem áll rendelkezésre semmilyen forrás, hanem bemutatná a szovjetekkel kapcsolatba kerülők reakcióinak sokféleségét is.

Lényegi kérdés, hogyan értékeljük a szovjet tanácsadók szerepét és az általuk Magyarországra telepített gazdaságpolitikát. Evgenij Preobrazshenskij (1886-1937) a Trotszkijt támogató közgazdász “primitív szocialista felhalmozásként” írta azt a folyamatot, aminek eredményeképpen a Szovjetunióban a húszas években mezőgazdaságból elvont forrásokkal erőltetetten fejlesztették a nehézipart. Baráth összefoglalójában egyetértően idézi Gyarmati Györgyöt, aki “modernizációs diktatúrának” nevezte 1945 utáni kor-

szakot Magyarországon. Valóban elsősorban a magyar mezőgazdaság sínylette meg az éghajlat és talajidegen szovjet megoldások erőltetését a gyapottól a gumipitypangon át az öntözési rendszerekig. A nehézipar szovjet módon történő fejlesztése szembe ment mind a józan ésszel, mind a gazdasági racionalitással, és a szovjet politikai ellenőrzés kiépítésének eszköze volt. Ebben kódolva volt a gazdasági fejlődés csökkenése, a közvetlen adminisztratív utasításos rendszer képtelen volt az intenzív, minőségi növekedésre, amit a nagyarányú hadi kiadások is veszélyeztettek. Martin Malia szerint a rendszer “ideokrácia” volt, melyet utópikus értékek elérése miatt ideológia vezérelt a racionalitás helyett. Ennek az utópiának a megvalósításában játszottak szerepet a tanácsadók, szakértők, közvetítők, akik a dokumentumok alapján ‘új tradicionálisizmust’ építettek ki Magyarországon a modernitás helyett. A személyesség nagy szerepe, gondoljunk Gerő és Gyericev kapcsolatára, az udvari kamarilla politika, a feljelentgetések, a hierarchikus kijárási rendszer a klientalizmus mind-mind a modernnel (személytelen, hatékony, specializált és funkcionális tudás) szemben jelent meg, és jól belesimult a Horthy-rendszer neobarokk, politikai tisztogatások ellenére viruló világába.

A szovjet érdekszféra kialakításának története hosszú ideig csak a titkosszolgálati szakértők kis csoportjának története volt. Ezt árnyalja Baráth Magdolna munkája. A kiválóan megírt, forráskiadással alátámasztott, pontosan jegyzetelt kötet bemutatja, hogy ez a folyamat nemzetközi történelem is, mely minden kutatási nehézség ellenére, mint az orosz levéltárak zártsága, emberi történet is. És hátha egyszer azt is megtudjuk majd, hogy ki is volt Gyericev.